

LINGVISTINĖS PASTABOS

Spragos balsių kaitų mikrosistemoje

Prieš keletą metų lietuvių kalbos balsių kaitos (apofonijos) mikrosistemos „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ buvo pavaizduotos originaliomis schemomis (skyriaus autorius A. Girdenis). Toks pateikimo būdas, palyginti su įprastomis eilėmis, be abejo, ir vaizdesnis, ir informatyvesnis, nes rodo žymėtojo ir nežymėtojo nario opoziciją. Tačiau schemose yra šiokių tokių netikslumų, kurie patenka ir į naujesnius gramatikos leidimus, todėl grįžtu prie tų senokai skelbtų dalykų.

Schemose trūksta kai kurių kaitos narių sąsają rodančių rodyklių. *a(e)* mikrosistemos narius /e/ ir /i/ jungianti rodyklė turėtų rodyti ir galimą priešingos krypties kaitą. Morfonema <*ie*>, kaip ir kitos „krintančio pakilimo“ morfonemos, lietuvių kalbai nėra būdinga. Tačiau, lygindami vedinius su morfonema <*ie*>, galime įžvelgti šiokių tokių sistemingumą: ją iš esmės turi iteratyviniai ir duratyviniai veiksmažodžiai, kartu reiškiantys ir menkesnio intensyvumo veiksmą (*sprįngti* → *sprengsėti*, *mišti* → *mėrdėti*, *svirti* → *svėrdėti*, *skāsti* (*skārdo*) → *skėrdėti* ir kt.). Šią morfonemą turi ir vienas iš nedaugelio morfonologiškai žymėtų vardažodinių vedinių, būtent *gelmė*.

a(e) eilės mikrosistemoje abipusį žymetumą rodanti rodyklė jungia /ē/ ir /i/ narius. Tačiau yra šaknų, kur žymėtojo morfonemos nario poziciją užima ilgis įtemptasis /i/. Kalbėti ir apie /ē/ → /i/ kaitą galima, remiantis kelių šaknų veiksmažodžiais, reiškiančiais išorinės dialezės santykį (*plėšti* → *plyšti*, *trėkšti* → *trykšti*), ir kartotiniais bei mažybiniais veiksmažodžiais *plyšauti* (← *plėšti*), *rykauti* (← *rėkti*), *vyrūoti* (← *vėrė*), *pakylėti* (← *kėlė*). Visiškai neproduktyvi, bet dėl aiškaus semantinio ryšio tarp veiksmažodžių *trepseūi* ir *trypti* galima postuluoti ir kaita /i/ → /e/.

Šalia gana produktyvios kaitoje ir žodžių daryboje gyvos /e/ → /ē/ kaitos kelių vedinių šaknyse vyksta priešingos krypties kaita /ē/ → /e/: ši kaita, kaip ir kitų balsinių fonemų trumpėjimas, žodžių daryboje pasitaiko retai¹, nors ji ir yra paveldėtosios alternacijos atspindys. Tokie vediniai kaip *lekióti* (plg. *lėkti*, *lėkia*) sukelia minčių, kad praityje ir {*grėb-*}, {*rėp-*} šaknyse kaita galėjo vykti ne žodžių darybos, o kaitybos

¹ Fonemų /ē/ → /e/, kaip ir /ō/ → /a/ bei /ī/ → /i/, /ū/ → /u/, kaita labai dažnai yra kitokio pobūdžio, automatinė, nes ją lemia fonologinės pozicijos pasikeitimai: *V̄-R* → *VR̄IC*.

lygmenyje. Žymėtąjį morfonemos narį galėjo turėti esamojo laiko šaknies alomorfais (dar plg. *vėpti*, *vėpia* → *vėpti*).

Galima dar pasvarstyti ir dėl morfonemos <ē/a> postulavimo. Tiesa, šakny, kuriose kaitaliotųsi šie balsiai, tėra vos viena kita: *panėši* → *panašius*, *sėja* → *sajūs* („skalsus sėjant“). Pamatuodami *lakstyti*, *draskyti*, *grasyti* tipo veiksmazodžius, turėtume pamatiniu laikyti, matyt, ne /ē/ vokalizmo bendraties kamieną, o esamąjį laiką (plg. *lėkia*, *drėškia*, *grėšia*), taigi kalbėtume apie /e/ → /a/ kaitą (svarstytais atvejais visada reikėtų rinktis produktyvesnį morfonologinį modelį).

Kalbamaį mikrosistamai priklauso ir ilgųjų įtemptųjų fonemų /ē/ → /ā/, /ī/ → /ā/ bei /ē/ → /ī/ kaitos. Suprantama, kodėl schemose šie nariai gali būti nežymimi: tokiose šaknyse, kaip {grėž-}, {sklės-}, {spės-}, {rėž-}, {tės-}, {trės-}, istoriniame lygmenyje funkcionuoja morfonemos <e/a>, <i/a>, <e/i>. Tačiau, vertinant dabar gyvus darybos santykius, galima būtų kalbėti ir apie ilgųjų-įtemptųjų balsių /ē/ : /ā/ : /ī/ kaitaliojimąsi.

i(ie) eilę vaizduojančioje schemoje, matyt, netyčia buvo nesujungti /ie/ ir /ī/ nariai. Kaita /ie/ → /ī/ yra viena iš produktyvių kaitų, atrodo, ji apima net daugiau šaknų negu /ie/ → /ī/, Dažniausiai <ie/ī> pasitaiko veiksmazodžių šaknyse, manifestuojančiose skirtingo pobūdžio veiksmų opoziciją, pavyzdžiui, iteratyvuose (arba iteratyvuose-deminutyvuose): *spjėgti* → *spygauti*, *sriegtį* → *srīgiuoti*, *žvięgti* → *žvygauti*, *dlegti* → *dygsėti*, *dýgcioti*, *ližėti* → *lýžcioti*, *žiėbti* → *žybcioti*. Kitokia darybos tipo deminutyvuose ilgojo balsio tarsi „reikalauja“ darybos tipas (pvz.: *(pa)lytėti*, *(pa)rytėti*) arba darybinė reikšmė (pvz., yra morfonemą <ie/ī> turinčių duratyvų: *dryksėti*, *šypsėti*, *týsoti*). Fonema /ie/ pakinta į ilgąjį balsį /ī/ ir kelių vardažodžių daryboje: *dlegti* → *dyglýs*, *griėbti* → *grýbsnis*, *susiliėsti* → *sálytis*, *išližėti* → *išlyžis*, *svlėsti* → *svýdis*.

Ilgoji balsinė fonema /ī/ gali eiti ir nežymėtoju morfonemos nariu, tačiau schemoje nėra /ī/ ir /ie/ narius jungiančios rodyklės. Tiesa, kaita /ī/ → /ie/ toli gražu ne tokia produktyvi kaip priešingos krypties kaita, ji pasitaiko tik keliose šaknyse ir žymi įvairias darybos opozicijas: *čypti* → *ciepsėti*, *klýsti* → *kliedėti*, *lýsti* → *llesas*, *mýli* → *mlelas*, *žýdi* → *žledas*.

Dar labiau nuo priešingos krypties kaitos produktyvumu skiriasi /ī/→/ie/ kaita. Tai, be abejo, periferinė kaita, galima iliustruoti vediniais *liėptas* (← *lipti*), *snížgas* (← *snigti*) ir dar vienu kitu. Apskritai visi morfonologiniai vienetai, kur aukštesnio pakilimo balsį pakeičia žemesnio pakilimo balsis, gali būti laikomi morfonologinės sistemos periferija: jų yra beveik 3 kartus mažiau negu „augančio pakilimo“ morfonemų, o jas sudarantis šaknis tesudaro 15% visų šaknų, kurių centras alternuoja pakilimo atžvilgiu.

Yra neproduktyvių ar visai atsitiktinių morfonemų, kurių nariai nesiskiria pakilimu. Schemoje neparodyta, kad fonema /ie/ kartais gali pakisti į nekinamosios artikuliacijos ilgąjį /ē/ (*rietėti* → *rėtà* „suruplėjusi beržo vieta“), ar net /ō/ (*stiegti* → *stógas*)².

² Tiesa, žodį *stógas*, sinchroniškai vertindami, turbūt laikytume nemotyvuotu, nes *stiegti* jau nebegyvas veiksmazodis; nebegyvas ir *rietėti* („pasidaryti ruplėtam“), nors semantiškai būtent jis artimesnis daiktavardžiui *rėtà*.

Sunku net pasakyti, kuriai eilei kalbamašias kaitas skirti: narys /ie/ priklauso i eilei, tačiau /ē/, /ō/ štai mikrosistamai visai nebūdingi. Ko gero, juos reiktų laikyti analoginės apofonijos apraiška. Apie morfemas, kurių vieni variantai turi vienos eilės vokalizmą, kiti – kitos, A. Girdenio užsiminta atskirai. Pavyzdžiai su šiomis neminėtomis kaitomis tik papildytų kalbamojo reiškinio iliustraciją.

Mažų netikslumų yra ir u(au) kaitos schemoje. Manytume, kad galime kalbėti ne tik apie žodžių daryboje produktyvią kaitą /au/→/ū/, bet ir apie priešingos krypties kaitą³ /ū/ → /au/ (tiesa, ne itin produktyvią), pvz.: rūgti → raužinti, būgti → baugūs ir kt. Toje pačioje schemoje narius /u/ ir /uo/ taip pat turėtų jungti abipusės krypties rodyklė. Tik žymėtojo nario pozicijoje /uo/ būna dar rečiau negu /u/ (pvz., gūli → guolis).

Baigiant reikia pasakyti, kad kalboje atsiradę nauji darybiniai ryšiai leidžia kalbėti apie tokius morfemų variantus, kurie buvo nebūdingi anksčiau, o, priblėsus darybiniam ryšiui, gali kilti abejonių ir dėl kai kurių morfemų vokalizmo įvairovės.

Gražina Akelaitienė

Vilniaus pedagoginis universitetas
Lietuvių kalbotyros katedra

Įteikta
1999 m. spalio 26 d.

Dėl [k], [g] minkštumo prieš kitus priebalsius

Seniau manyta, kad mūsų gomuriniai (liežuvio užpakaliniai) priebalsiai [k], [g] prieš kitus priebalsius neminkštėja – geriausiai tai matyti iš fonetinės transkripcijos. Štai J. Gerulis (Gerullis, 1930) Jono Jablonskio bendrinės tarties pavyzdžiuose rašo¹: *paukštā-lis* 7, *paukštē-lis* t.p., *n,etaiši-klīngō-ji* 9, *taiši-klīngūmas* t.p., *taiši-klē-s* t.p., tas pats matyti tarmių tekstuose, pvz.: *paukštā-lis*¹⁰ 43, *paukštē-lis*¹⁰ t.p., *paukštā-lis*¹⁰ 61, *paukštē-lis*¹⁰ t.p., *paukštē-lis* 92. Tokių parašymų gausu ir P. Joniko „Pagramančio tarmėje“ (Jonikas, 1939): *kṛē-bi-krēbē* 21, *ṛi-kmēli-s-rykmetys* „rytmetyš“ 27, *kṛīedaina* „Kvėdarna“ 30 (bet kažkodėl *šā-lkṛmīeļeš-šālmētēs* „šaltmētēs“ 27). Panašiai mus yra mokęs J. Balčikonis: jis ne kartą pabrėždavo, kad tārniai tiktai, pavyzdžiui, *akli*, *akliūs*, *vikṛū*, *ugnīs* ir kad [k], [g] išlaiką kietumą net minkštųjų priebalsių apsupti: *alkšnīs*, *ēirkšlī-s*, *pravīrgā-s*, *žvilksnīs* ir t.t. Maždaug tą pačią mintį randame ir žymiosios mūsų fonetikės E. Mikalauškaitės paskaitų publikacijoje (Mikalauškaitė, 1975, 41).

Prieš keliolika metų ši lyg ir visai aiški padėtis netikėtai susikomplicavo. Išliko mintis, kad kalbamųjų junginių gomuriniai priebalsiai, nors ir esą apykiečiai, vis dėlto

³ Beje, taip šie nariai yra sujungti atitinkamame angliškos gramatikos („Lithuanian Grammar“, p. 72) skyriuje, tik ten tarp i eilės narių /i/ ir /ī/ „dingusi“ rodyklė, rodanti vieną iš produktyviausių kaitų.

¹ Prisisimintina, kad „tikrus“ minkštuosius gomurinius J. Gerulis laikė palataliniais garsais ir žymėdavo juos rašmenimis *k*, *g*, pvz.: *pakīlo* = *pakīlo*, *gībus* = *gīvus* (Gerullis, 1930, XVIII et passim). Todėl negali būti nė kalbos apie atsitiktinius diakritiko praleidimus toliau patcikiamuose jo pavyzdžiuose.